
gefusilleerd, zijn immers ook slachtoffers. Maar zeker in de eerste jaren na de oorlog lag bij het behoud en de vormgeving van de herinnering aan de oorlog sterk de nadruk op de daden van het verzet tegen de onderdrukking; een daarmee verbonden slachtofferschap was daaraan ondergeschikt en werd vaak ook niet als zodanig gevisualiseerd. Daarmee is tegelijkertijd ook al iets gezegd over de ‘nawerking’ die met de verschillende herinneringsplaatsen is verbonden. In een aantal gevallen krijgt die ‘nawerking’ nog eens extra reliëf door het gebruik van een religieuze vormtaal (in beeld en/of in tekst) bij deze monumenten. En daarmee zijn we bij ons eigenlijke thema aanbeland: religie, oorlog en lieux de mémoire. We bezien eerst of en in hoeverre dit thema aan de orde komt in het al meermalen genoemde vierde deel van *Plaatsen van herinnering*. Daarna wordt opnieuw het licht gezet op de veertien Tilburgse oorlogsmonumenten. Het betoog wordt afgesloten met enkele meer algemene evaluerende opmerkingen.

De religie in de monumentalisering van de oorlog

De auteurs van deel vier van *Plaatsen van herinnering* hebben nauwelijks of geen aandacht voor de religieuze symboliek die met de door hen behandelde plekken en tekens verbonden is. De meest uitgesproken aandacht voor die religieuze component treffen we aan in het opstel over de Waalsdorpervlakte, in de duinen op de grens van Den Haag en Wassenaar. De vlakte fungeerde vanaf maart 1941 als executieplaats van de Scheveningse strafgevangenis. In de tekst is – weliswaar in het voorbijgaan – sprake van vier kruisen. Die kruisen staan ook prominent op een afgedrukte foto. Maar daarbij blijft het, althans wat dit christelijk symbool betreft. Dat het kruis voor de inrichters van de gedenkplaats lijden en dood, maar (waarschijnlijk) ook verlossing, opstanding en triomf symboliseerde, komt niet aan de orde. Ook in de andere bijdragen wordt geen relatie gelegd met een (mogelijk) religieus referentiekader. De redactie van dit deel lijkt er trouwens bewust voor gekozen te hebben herinneringsplaatsen, waarbij een religieuze symboliek aangetroffen wordt, zoveel mogelijk buiten beschouwing te laten. De al genoemde Niek van Sas heeft in dit verband terecht opgemerkt dat ‘ons twintigste-eeuwse verleden in dit deel (van *Plaatsen van herinnering*) vakkundig is ontzuild.’¹⁷ Misschien verklaart dat ook waarom ‘Putten’ het bij de selectie uiteindelijk niet gered heeft. Dan had namelijk ook ingegaan moeten worden op de ‘Weduwe van Putten’, het bekende zandstenen beeld van de treurende vrouwenfiguur in klederdracht van Mari Andriessen uit 1949 met op de sokkel de tekst uit Openbaring 21, 4: ‘En God zal alle tranen van hun ogen afwisschen’, ontleend aan het visioen van Johannes over de nieuwe hemel en de nieuwe aarde. Zo’n tekst vormt – zoals

¹⁷ Zie noot 3.